

Шпиталь Преображення

Станіслав Лем

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

Переклад — І. Сварника

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Похорон

У Нечавах поїзд стояв недовго. Ледве Стефан протиснувся крізь натовп до виходу й зіскочив на землю, як локомотив пахнув і колеса почали стукати за його плечима. Він уже годину хвилювався, що не зможе вийти, і ця проблема заступила для нього все інше, у тому числі й саму мету подорожі. Тепер, вдихаючи повітря, різке після вагонної задухи, і мружачись від сонця, він ішов непевно, почувуючись водночас звільненим і безпорадним, наче вирваним із тяжкого сну.

Був один з останніх днів лютого, на небі пливло повно світлих хмар із розпеченими до білизни краями. Сніги, які підмивала волога, тяжко осідали в ямах і ярах, оголюючи стерню, купи кущів, чорні від грязюки дороги і глинисті схили пагорбів. Одноманітна доти білизна пейзажу тепер порушувалася провісником змін — хаосом.

Ця думка дорого обійшлася Стефану — він необачно ступив крок, і вода хлюпнула йому в туфлю. Хлопець з огидою смикнувся. Усе слабше сопіння локомотива розійшлося бежинецькими узгір'ями; тоді почувся шум, схожий на сюрчання коників: невловимий, одноманітний відзвук танення лунав звідусіль. У своєму кошлатому реґлані, у м'якому фетровому капелюсі й мілких міських туфлях Стефан на тлі великого узгір'я видавався постаттю не дуже доречною, і він це усвідомлював. Дорогою, що піднімалася до села, струменіли живі потічки, засліплюючи своїм блиском. Плигаючи з каменя на камінь, він врешті добрався до роздоріжжя і глянув на годинник. Доходила перша. Похорон не був призначений на певну годину, однак слід було поспішати. Труна з тілом виїхала з Кельце іще вчора, тож вона вже була в домі дядька Ксаверія, але могла бути і в костелі, бо в телеграмі було непевне речення про службу божу. Чи то про парастас? Він не міг цього пригадати, але сам Є обмірковування літургічних питань вивело його з рівноваги.

До дому дядька було десять хвилин шляху, стільки ж до цвинтаря, але якщо процесія йтиме навколо, щоб зайти до костелу... Нерішучість Стефана зростала. Він рушив до вигину шосе, зупинився, зробив пару кроків назад і знову зупинився. Серед полів він побачив старого селянина, який здалеку йшов межею, тримаючи на плечі хрест, що зазвичай несуть перед похороном. Стефан хотів гукнути до нього, але не наважився. Зціпивши зуби, він великими кроками рушив у бік цвинтаря. Селянин дійшов до муру цвинтаря і зник. Не видно було, щоби він ішов далі до села, тож Стефан відчайдушно ухопив поли плаща й, піднявши їх, наче жінка, чимраз карколомніше пострибав через калюжі. Дорога на цвинтар оминала невеликий пагорб, густо порослий ліщиною. Стефан рухався навпростець, не зважаючи на грузький сніг і гілки, що хльостали по обличчю. Гущавина несподівано закінчилася. Він зіскочив на дорогу перед самим цвинтарем. Тут було тихо й порожньо — і жодного сліду селянина. Поспіх Стефана мов вітром здуло. Розпашілий і глибоко дихаючи, він похмуро глянув на ноги, обляпані болотом по щиколотки, а потім зазирнув у цвинтарну хвіртку. На цвинтарі не було нікого. Хвіртка, яку він штовхнув, пронизливо зарипіла й затихла, жалібно писнувши. Брудний зашкарублий сніг хвилями накривав могили, відступаючи від підніжжя хрестів. Їхні дерев'яні шеренги уривалися біля купи дикого бузку; далі стояли кам'яні надгробки нечавських ксьондзів і більший від них, наче відокремлений, гробівець родини Тшинецьких — чорний, із золотими літерами дат і прізвищ, із трьома березами біля гранітного узголів'я. На порожньому місці, яке відділяло гробівець від решти цвинтаря, мов нічийна земля, зяяла яма щойно викопаної могили, плямуючи глиною біле оточення. Стефан зупинився від несподіванки. Мабуть, у гробівці вже не було місця, а на його розширення не вистачило часу чи коштів — і Тшинецький мусив лягти в глину, як усі звичайні люди.

Стефан уявив собі, з якими відчуттями дядько Анзельм розпорядився про перевезення останків, бо ж іншого виходу не було: тут ховали всіх померлих, тому що Нечави колись належали Тишинецьким, і хоча тепер залишився лише дім дядька Ксаверія, та звичай зберігся, і після кожної смерті родина висилала з усієї Польщі своїх представників на похорон.

Із рамен хрестів, з гілок дикого бузку звисали скляні бурульки, з яких тихо крапала вода, дірявлячи сніг. Стефан хвилюк постояв над викопаною ямою. Треба було йти додому, але йому так цього не хотілося, що він повільно побрів поміж хрестами сільського цвинтаря. Прізвища, випалені дротом на дощечках, перетворювалися на чорні патьоки, чимало з них і зовсім пропало, залишаючи по собі лиш гладке дерево. Бродячи по снігу, який пронизував холодом його ступні, Стефан обійшов цвинтар навколо і несподівано зупинився над могилою, на якій стояв великий березовий хрест із прибитим шматком бляхи. Там виднівся напис, виведений вигадливою в'яззю:

Перехожий Скажи Польщі Тут Лежать Її Сини Що Були Їй Вірні
До Останньої Години

Нижче були вказані прізвища і звання. Останнім був невідомий солдат. Стояла ще дата — вересень 39 року. Від того вересня не минуло й шести місяців, але напис не зберігся б через дощі й морози, якби його не відновлювала чиясь дбайлива рука. Про пам'ять свідчили і ялинові гілочки, що прикривали на диво малу могилу: важко було повірити, що в ній лежить кілька людей. Стефан постояв там трохи, зворушений і водночас непевний, бо не знав, чи скидати капелюх; так і не вирішивши, він пішов далі. Довколишня холоднеча давалася взнаки; постукуючи туфлею об туфлю, він знову глянув на годинник. Двадцять хвилин по першій — слід було поспішати, якщо він хотів встигнути додому, але Стефан подумав, що, чекаючи на процесію тут, він зможе вдало спростити свою

церемоніальну присутність на похороні, тож повернувся і знову опинився над викопаною могилою, яка мала прийняти тіло стрія Лешека. Зазирнувши вглиб порожньої ями, Стефан зауважив, яка вона глибока. Знаючи таємниці поховальної техніки, він зрозумів, що яму поглибили зумисно, аби згодом вона могла вмістити ще одну труну — тітки Анелі, вдови стрія Лешека. Це відкриття вразило його, як несамохіть підмічена непорядність; він мимоволі відсахнувся від ями і втупився у шеренги кістлявих хрестів. Самотність немов загострила його сприйняття, і те, що розбіжності в майновому стані існують і надалі у товаристві померлих, здалося йому абсурдним і нікчемним. Він глибоко зітхнув. Панувала цілковита тиша. Від села, що було неподалік, не долинали навіть найслабшого шуму, навіть ворони, каркання яких супроводжувало його в нещодавній мандрівці, тепер зовсім затихли. Хрести кидали на сніг короткі тіні, холод від ніг піднімався по тілу аж до серця. Скулившись, він запхнув руки до кишень й у правій намацав маленький згорточок — хустинку з хлібом, яку мама увіпхнула йому перед виходом з дому. Він раптом відчув голод, добув хліб із кишені і розгорнув тонкий папір. Між скибками рожевів шматочок шинки. Він підніс хліб до уст, але не зміг їсти над розкопаною могилою. Казав собі, що це забобони, бо, врешті, що тут такого — яма, викопана у глині, — однак не зміг себе перебороти. Зі скибкою хліба в руці він побрів до цвинтарної хвіртки. Йдучи, минав безіменні хрести, у незграбних формах яких марно шукаючи якихось індивідуальних рис, що свідчили б про їхніх померлих власників. Він подумав, що турбота про могили з незапам'ятних часів є проявом віри у те, що — попри твердження релігії, всупереч очевидності гниття і наперекір доказам розуму — померлі провадять у глибині землі якість існування, може, незручне, навіть огидне, але все-таки існування, яке триває доти, доки над землею ще стоять якісь розпізнавальні знаки.

Він дістався до хвіртки, ще раз поглянув звіддалік на ряди хрестів, занурених у сніг, та жовтувату пляму викопаної могили і вийшов на заболочену дорогу. Коли він сформував до кінця свою останню думку, абсурдність цвинтарних церемоній стала для нього очевидною, а його участь у нинішньому похороні — чимось скандальним. Якусь мить хлопець навіть відчував злість на родичів, які намовили його на цю ескападу, тим дивнішу, що тут він, власне, був не собою, а представляв хворого батька.

Тепер він поволі їв хліб із шинкою, зволожуючи шматки слиною і тяжко ковтаючи, бо горло пересохло. У голові й далі роїлися думки. Так, думав він, це цілком напевно, що люди якоюсь найглухішою до аргументів світу частиною свого єства вірять у те відкрите ним «існування померлих», бо якби турбота про могили була лише висловом любові і жалю за втраченим, вони задовольнилися б опікою над наземною, видимою формою могили. Та зводячи мотиви цвинтарної діяльності людей до таких відчуттів, неможливо пояснити турботи про вигоду останків, яка змушує одягати померлих, класти їм під голови подушечки й замикати у футлярах, якнайстійкіших до дії сил природи. Тими, хто так чинить, мусить керувати темна і нерозумна віра в подальше існування померлих — те жорстоке, жахливе для всього живого існування в тісному просторі замкнутої домовини, яке вони вважають кращим, на їхню інстинктивну думку, від цілковитого знищення і поєднання з землею.

Не усвідомлюючи цього, він почав іти в бік села, а водночас і до дзвіниці костелу, яка блищала на сонці. Несподівано Стефан помітив на повороті шосе якийсь рух і, перш ніж зрозумів, що там відбувається, поспішно запхнув хліб у кишеню.

Там, де шосе оминало узгір'я, вигинаючись під його крутим глинистим схилом, з'явилася темна пляма процесії. Люди були так далеко, що їхніх обличч неможливо було розпізнати, він лише бачив

хрест, що плив попереду, відразу за ним — білі плямки священницьких шат, дах автомобіля, а далі — багато маленьких постатей, котрі рухались настільки повільно, що здавалося, наче вони просто переступають з ноги на ногу. Йти вони мали поважно, але звіддала ці рухи виглядали майже гротескними. Цей мініатюрний похорон складно було сприймати всерйоз і чекати на нього з належною повагою, не простіше було й іти йому на зустріч. Процесія нагадувала випадково розкидане збіговисько ляльок, зодітих у чорне, що сунули біля підніжжя великого глинистого урвища, а вітер приносив від них уривки незрозумілих зойків. Стефанові хотілося опинитися там якнайшвидше, однак він не смів рушити з місця і лише нерухомо чекав на узбіччі дороги, скинувши капелюх, через що вітер відразу скуйовдив його волосся. Хтось сторонній не міг би зрозуміти: він є запізненным учасником жалобної урочистості чи лише випадковим перехожим. Постаті процесії помалу росли, наближаючись, і ось вони раптом перетнули невидиму межу тієї відстані, ефект якої справив особливе враження на спостерігача. Нарешті Стефан упізнав старого селянина, який ішов попереду з хрестом, обох ксьондзів, вантажну машину з поблизького тартака, яка повзла за ними, і врешті всю родину, що йшла порізно. Нескладний спів сільських жінок монотонно повторювався без жодної перерви; коли процесія була вже за кільканадцять кроків від Стефана, почулося бамкання дзвонів — спочатку кілька нерівних ударів, потім один повний сильний, що велично розплився околицями. Коли пролунав дзвін, Стефан подумав, що спочатку за шнур мусив потягнути малий Віцек із Шимчаків, якого відразу ж відігнав єдиний уповноважений до дзвонення рудий Томек, але Стефан швидко усвідомив, що «малий» Віцек мусить уже бути парубком його, Стефанового, віку, а по Томекові і слід пропав, відколи той виїхав до міста. Та, мабуть, боротьба за право дзвоніння продовжувалася й серед нечавської

молоді.

У житті трапляються ситуації, не передбачені підручником добрих манер, такі складні й дратівливі, що подолати їх можна лише завдяки великому тактові й упевненості в собі. Стефан, позбавлений таких чеснот, не мав уявлення, як приєднатися до процесії, тож нерішуче стояв, виразно відчуючи, що його помітили, і це тільки збільшило його сум'яття. На щастя, перед самим костелом процесія затрималася, один із ксьондзів підійшов до кабіни і про щось спитав водія, який ствердно закивав головою, а невідомі Стефанові селяни вилізли на кузов і почали знімати труну. Під час цього замішання Стефан зумів швидко приєднатися до групи, що стояла біля машини. Він якраз зауважив кремезну постать і шпакувату, низько посаджену голову стрія Ксаверія, який підтримував тітку Анелю, зодягнуту в чорне, коли біля труни пролунав приглушений заклик: треба було більше людей, щоб внести її до костелу. Стефан кинувся туди, але, як і завжди, коли треба було на очах у всіх вчинити щось хоч трохи відповідальне, він дуже знітився, готовність до дії виявилася лише у нервовому тупцюванні біля кузова вантажівки; врешті труна пропливла над головами присутніх без його допомоги, а Стефану потрапила в руки лише хутряна бурка, яку в останню мить скинув із себе й подав йому найстарший брат батька, стрий Анзельм.

Цю бурку Стефан узяв до костелу; він заходив одним із останніх, однак з абсолютним переконанням, що, несучи цей велетенський ведмежий кожух, і він докладається до правильного перебігу церемонії. Дзвін закінчив свою монотонну пісню пронизливим ударом, обоє ксьондзів на мить зникли, потім з'явилися знову, поки родина всідалася на лавки, і з боку віктаря залунали перші латинські слова панахиди.

Стефан міг спокійно сісти, бо і місця на лавках було багато, та й кожух стрийка не був найлегшим, але він волів стояти в глибині

нави зі своїм тягарем, може, саме тому, що йому було тяжко і це наче компенсувало його несміливість попередньої миті. Труна вже стояла навпроти вітваря, а стрий Анзельм, запаливши навколо неї свічки, підійшов просто до Стефана, який навіть від цього трохи зніяковів (він розраховував на темряву, що панувала біля підніжжя колони поруч із ним). Стиснувши його плече, стрий прошепотів під звуки молитви, співаної ксьондзами:

— Батько хворий?

— Так, стрийку. Учора мав приступ.

— Ті камені, так? — сказав стрийко своїм пронизливим шепотом і хотів було забрати кожух, але Стефан не відпустив, пробелькотавши:

— Але ж ні, але ж прошу, я, я вже буду...

— Та віддай же хутро, дурню, бо тут холодно, як у псярні! — добродушно, однак повним голосом сказав стрийко, накинув на плечі бурку і пішов до лавки, на якій сиділа вдова, залишивши Стефана ні з чим; юнак іще довгу хвилю відчував, як пашіють його щокі.

Цей зовсім дрібний інцидент зіпсував йому всю молитву. Він відійшов лише за кілька хвилин, помітивши стрія Ксаверія, який сидів на краю останньої лавки. З певною втіхою Стефан подумав, як незручно мусить почуватися Ксаверій, цей атеїст, настільки войовничий, що намагався повернути кожного нового пробоща. То був старий кавалер, холерик і вередун, завзятий передплатник бібліотеки Боя 1, прихильник плановості народжень, до того ж єдиний лікар у радіусі дванадцяти кілометрів. Свого часу родичі з Кельце намагалися вижити його зі старого дому, провадячи з ним упродовж кількох років боротьбу в повітових і окружних судах, але Ксаверій виграв усі процеси та ще й так хитро — як казав — підстроїв, що вони не могли нічого йому зробити. Тепер він важко сидів, поклавши великі руки на пюпітрі, що був відділений лавкою

від переможених родичів.

Коли орган озвався своїм глибоким голосом, у Стефанові щось здригнулося спогадом давніх, палких і покірних святощів, які зігрівали його душу, коли він був зовсім малим; органну музику він завжди дуже поважав. Панахида відбувалася доладно; один із ксьондзів розпалив кадило над малим каганцем і обійшов труну, сповиваючи її хмарою пахучого диму, що віддавав горілим. Стефан пошукав поглядом вдову — вона сиділа на другій лаві, зіщулена, терпляча, дивовижно байдужа до слів ксьондзів, котрі в латинських піснеспівах щоразу згадували її ім'я, а водночас й ім'я померлого, повторюючи їх урочисто і мовби з притиском, але не зверталися до вух жодного з живих, лише до Милості, і саме її просили, благали, мало не наказували виявити прихильність до того, кого вже не було.

Орган замовк, і знову треба було взяти на плечі труну, що стояла на катафалку перед віттарем, але тепер Стефан навіть не пробував підійти туди; всі встали й, покашлюючи, готувалися до подальшої дороги. Тієї миті, коли труна, ледь похитуючись, покидала темряву нави, на самих сходах костелу трапилося замішання — подовгаста важка домовина грізно нахилилася вперед, однак негайно ліс піднесених рук повернув їй рівновагу, і вона, лише сильніше похитуючись, мовби вражена тим, що мало не сталося, вихилилася на вже низьке сонце.

У цю мить у Стефановій голові майнула дуже дурна й макабрична думка, що у труні, звичайно ж, лежить стрий Лешек, бо він завжди любив ідіотські жарти, навіть в урочистих ситуаціях. Хлопець негайно пригасив цю думку, а радше перевів її у площину здорових міркувань: адже це абсурд, у труні лежить не стрий, а лише якісь залишки, якась решта його особи, така прикра і клопітлива, що для її усунення зі світу живих продумали й інсценізували цю трохи задовгу, складну і з легким присмаком фальшу історію.

Тим часом він уже йшов з іншими за труною, що рухалася до відчиненої навстіж хвіртки цвинтаря. Процесія, яка його оточувала, налічувала з якихось двадцять осіб; якби ці люди не йшли біля труни, то справляли б досить дивне враження: їхній одяг був чимось середнім між вбранням для тривалої подорожі (оскільки майже всі приїхали до Нечав здалеку) і нарядом для візитів переважно чорного кольору. Водночас більшість чоловіків була в чоботах-англіках з халявами, а деякі жінки були взуті у високі, схожі на чоботи, шнуровані й облямовані хутром черевики. Хтось, кого Стефан не міг упізнати ззаду, був у солдатському плащі без знаків розрізнення з відірваним, мов би силою, хлястиком і туго стягнутим ременем; цей плащ, на якому найдовше затримався Стефанів погляд, був тут єдиним нагадуванням про вересневу кампанію, хоча ні — вирішив він за кілька секунд, — про неї свідчила відсутність тих, які за інших обставин були б тут обов'язково, як стрий Антоній і кузен Пйотр: обидва були в німецькому полоні.

Спів, а радше голосіння сільських жінок, які протяжно повторювали «вічний спочинок дай йому, Господи, і світло...» недовго дратував Стефана, бо швидко перестав турбувати його свідомість. Процесія витягнулася, а потім зібралася біля входу на цвинтар і, з високо піднятою труною, попливла чорною змією між могилами. Над викопаною ямою знову залунали молитви. Стефанові цього вже було забагато, і він навіть подумав, що якби був віруючим, вважав би такі постійно повторювані прохання за нахабність щодо істоти, до якої вони скеровувалися.

Перш ніж остання думка сформувалася остаточно, хтось потягнув його за рукав. Він повернувся й побачив оточене хутряним коміром, широке, з орлиним носом обличчя стрія Анзельма, який спитав його знову надто голосно:

— Ти вже сьогодні їв, га? — й, не дочекавшись відповіді, швидко додав: — Не хвилюйся, буде бігос! — після чого гупнув його у плечі й, сутулячись, посунув серед присутніх, обернутих у бік все ще порожньої ями. Він торкався до кожного пальцем, ворущачи при цьому губами, що дуже дивувало Стефана, доки він не збагнув прозаїчності поведінки стрийка: Анзельм просто рахував присутніх. Той відразу ж голосним шепотом видав розпорядження хлопцеві, який спочатку з простацькою спритністю вибрався з чорного кола, а опинившись за хвірткою, помчав просто до дому Ксаверія.

Закінчивши свою господарську діяльність, стрий Анзельм став чи то навмисно, чи випадково знову біля Стефана і навіть знайшов нагоду, аби звернути його увагу на мальовничість групи навколо могили. Четверо міцних дядьків саме підняли труну на шнурах і почали опускати в темряву ями, доки та не лягла на дно, однак трохи криво, отож один із них мусив, впираючись посинілими долонями у край землі, сильно штовхнути її ногою. Така брутальність щодо предмета, який протягом тривалого часу до цього моменту був оточений безупинною повагою, прикро вразила Стефана. У цьому факті він побачив ще одне підтвердження своєї тези, що живі, попри всю складність дій, якими намагаються надати плавності жахливо жорсткому переходові від життя до смерті, не можуть, однак, виробити щодо померлих якогось єдиного й узвичаєного ставлення.

• • •

Далі — у повній книжці «Шпиталь Преображення».

nashaknyga.com.ua